

HET BELANG VAN DE UITGAVE VAN GROTIUS' THEOLOGISCHE WERKEN

H.J. DE JONGE

*Mijnheer het Hoofd van het Grotius Instituut,
Mijnheer de President van de Koninklijke Nederlandse Akademie van
Wetenschappen,
Dames en heren,*

Het theologisch oeuvre van Hugo de Groot omvat bijna dertig werken. Sommige hiervan zijn kort. Andere omvatten vele honderden pagina's in folio. Ik ga u uiteraard niet vermoeien met de titels van al deze werken en met de opgave van hun korte inhoud. Maar om u een indruk te geven van de omvang: in de prachtige vierdelige folio-editie van De Groots *Opera theologica*, gedrukt door Blaeu in 1679, beslaan de verzamelde theologische werken zo'n 3100 bladzijden. Daarbij moet nog worden aangetekend, dat in deze *Opera theologica* enkele werken ontbreken: zo de *Meletius* uit 1611, recentelijk herontdekt en voor het eerst uitgegeven in 1988 door Posthumus Meyjes; en de *Apologeticus* uit 1622. Dit laatste werk is de Latijnse versie van De Groots *Verantwoordingh* uit 1622, waarin hij, direct na zijn vlucht uit Loevestein naar Frankrijk, zijn eigen optreden en dat van de Staten van Holland tot de ommekeer in 1618, verdedigt en ingaat op de theologische geschilpunten waarover in Holland de strijd gegaan was.

De Groots theologische werken laten zich in vijf groepen verdelen.

Ten eerste zijn er de werken die verband houden met de strijd tussen Remonstranten en Contraremonstranten en met het beleid van de overheid in deze strijd. Ten tweede zijn er de unionistische of irenistische werken, waarin De Groot betoogt, dat een vereniging tussen protestantse kerken, en later, vanaf 1640, ook tussen deze en de katholieke en zelfs de Griekse kerk, mogelijk is. In deze categorie valt ook de polemiekt met Rivet. Ten derde zijn er de uitgebreide commentaren op de bijbel, de zogenaamde *Annotationes* of "Aanteekeningen" op Oude en Nieuwe Testament. Aparte categorieën, vier en vijf, zou ik willen inruimen voor elk van de beide volgende werken: "Over de genoegdoening" of *De satisfactione* uit 1617, en "Over de waarheid der christelijke religie", *De veritate religionis christianae* van 1627. In het eerste verdedigt De Groot zichzelf en de Remonstranten tegen de beschuldiging van Socinianisme. Wat voor een

gevaarlijk fenomeen dat is, zal de heer Rabbie straks uitleggen. En *De veritate* betoogt de superioriteit van de christelijke religie vergeleken bij andere godsdiensten.

De juist geboden indeling in vijf categorieën neemt intussen niet weg, dat het theologisch oeuvre van De Groot als geheel een zeer sterke coherentie vertoont. Al deze werken kunnen zonder uitzondering gezien worden als variaties op, of uitwerkingen van, één centraal thema. Dat is: de gedachte, dat de verdeeldheid binnen de christenheid, en tussen kerken, onnodig en verkeerd is; en dat die verdeeldheid kan worden overwonnen. Deze centrale gedachte, liever gezegd dit pleidooi, dat Grotius vanaf de *Meletius* uit 1611 tot in de postuum verschenen *Annotationes* op het Nieuwe Testament met grote consistentie heeft gevoerd, omvatte diverse themata die geregeld terugkeren. Dit zijn onder meer: het recht van de overheid te beschikken over de openbare godsdienst; de normatieve betekenis van het kerkelijk belijden der eerste drie christelijke eeuwen; de afwijzing van de particuliere stokpaardjes van de uiteengegroeide confessies, bijvoorbeeld het *sola scriptura* van de protestanten, de predestinatieleer van Calvijn en Beza, de te rationalistische verzoeningsleer van Socinus, en de wereldlijke macht van het hoofd der katholieke kerk.

Wat De Groot steeds beklemtoonde was, dat wat in de vroege christenheid door allen overal aanvaard was geweest, de basis kon en moest zijn van hereniging. Van de bijzonderheden die in deze of gene kerk waren opgekomen, moesten sommige opgegeven worden, andere moesten in een nieuw kerkelijk verband door andersdenkenden toegelaten en geaccepteerd worden om wille van de eenheid in het nieuwe en groter verband. Verder moest volgens Grotius het rechte handelen, de ethiek, van groter betekenis worden geacht dan de gedetailleerde vaststelling van de rechte geloofsleer. Een idee, onder andere, waarin Grotius zich de leerling toont van Erasmus.

Maar ik ga u vandaag verder niet de theologie van De Groot uiteenzetten. Wat ik vandaag wil doen, is een simpele mededeling. Zij luidt als volgt: de theologische werken van De Groot moeten in nieuwe, aan hoge eisen beantwoordende, kritische edities worden heruitgegeven, voorzien van historische inleidingen en commentaren. De mij resterende tijd zal ik gebruiken om u uit te leggen, waarom.

Uitgangspunt zal moeten zijn, dat de beschikbaarstelling van historische kennis, en van de bronnen waaruit zulke kennis kan worden opgedaan, een taak is van elke generatie die zich voor het intellectueel welzijn van komende geslachten verantwoordelijk weet.

Als we menen, dat onze cultuur en samenleving iets behelzen dat voor volgende generaties van belang is, zo niet om het te bewaren, dan om het te kennen of te begrijpen, dan moeten we hun die na ons komen laten weten, hoe waarden en normen, bindingen en tegenstellingen zich in ons verleden ontwikkeld hebben. Als we willen dat het verleden argumenten kan bieden voor het denken in heden en toekomst, laten we dat verleden dan ook beschikbaar houden in goed toegankelijke bronnen en documenten.

Maar de vraag kan natuurlijk gesteld worden, waarom nu speciaal de theologische werken van De Groot beschikbaar gesteld moeten worden. Er zal immers geselecteerd moeten worden en waarom nu precies De Groot? Het antwoord kan in drieën gegeven worden.

Ten eerste biedt Grotius' theologisch oeuvre een buitengewoon verhelderende kijk op die boeiende en belangrijke fase in het Europese denken van de zeventiende eeuw: de overgang van humanisme naar rationalisme. Wie De Groot leest ziet die ontwikkeling zich pal voor zijn ogen voltrekken. Ten tweede, Hugo de Groot is door zijn betrokkenheid bij de kerkhistorische en theologie-historische ontwikkelingen van zijn tijd een hoogst gezaghebbend waarnemer en zegsman: wie met De Groot kijkt naar het woelige schouwspel van zijn tijd, zit op de eerste rij en kijkt *medias in res*. Ten derde, De Groot brengt allerlei te berde dat op den duur vruchtbaar is gebleken en dat men kennen moet om latere ontwikkelingen te begrijpen. Met name wil ik hier wijzen op wat ik nu maar gemakshalve noem: zijn secularisering of historisering van de bijbelse exegese. Op dit laatste, en op het eerstgenoemde, de overgang van humanisme naar rationalisme, wil ik even iets nader ingaan.

Rationalist is De Groot in de manier waarop hij in *De veritate* het bestaan van God onder meer fundeert op het zogenaamde kosmologisch argument. Dit argument luidt, dat alle verandering tenslotte een oorzaak moet hebben in een laatste oorzaak zonder oorzaak; en dat is dan God. Uitdrukkelijk zegt De Groot, dat het inzicht dat alle dingen hun oorzaak uiteindelijk hebben in God, door de *ratio* afdoende wordt duidelijk gemaakt. En hij gaat nog een stap verder: niet alleen de *ratio* leert dat God de oorzaak van alles is, ook de zintuiglijke waarneming, of *sensus* (I, vii). Die leert ons immers de doelgerichtheid van alle schepselen van mens, dier, plant en hemellichamen. Deze doelgerichtheid wijst erop, dat achter de natuur een bewonderenswaardige *ratio* schuilt die van alle doelmatigheid de oorzaak is. Deze oorzaak echter is weer niets anders dan God. Grotius meent dus, dat het bestaan van God rationeel en empirisch vast te stellen is. Zijn argumenten, zowel het kosmologisch als het

physico-theologisch argument (want dit laatste is de gangbare benaming voor de redenering dat de doelmatigheid in de natuur op Gods werk in de schepping wijst), zijn door en door traditioneel, bekend uit Aristoteles, Stoa, vroege kerk, scholastiek en christelijke apologetiek van de zestiende eeuw. Maar daarin dat De Groot uitdrukkelijk zegt, dat de juistheid van deze argumenten valt vast te stellen door de *ratio* en door de empirische waarneming, daarin komt hij tegemoet aan intellectuele behoeften van zijn tijd, waarin – veel verder gaand – René Descartes en Francis Bacon hebben voorzien.

Maar door en door humanist is De Groot in de manier waarop hij de bijbel uitlegt. Hij zoekt niet de betekenis die de woorden van de Schrift hebben voor zijn gelovige tijdgenoten van de zeventiende eeuw. Neen, hij zoekt wat de woorden van de Schrift hebben betekend voor de lezers tot wie de boeken van de bijbel oorspronkelijk waren gericht. De Groot vindt die betekenis door constante vergelijking met andere antieke literatuur, Griekse, Hellenistische en rabbinse, en door als norm in principe alleen de uitleg te accepteren van autoriteiten uit de eerste drie à vier eeuwen der kerk. We herkennen hier het humanistisch streven naar eliminatie van latere corruptie door een over de Middeleeuwen heen teruggrijpen op vroegkerkelijke bronnen.

Opvallend is, dat in deze humanistische aanpak van de exegese *au fond* het rationalisme weer ontbreekt. De waarheid van de christelijke religie hangt voor Grotius uiteindelijk aan de zijns inziens onbetwifelbare betrouwbaarheid van de berichten over Jezus' wonderen en lichamelijke opstanding. De betrouwbaarheid van de overlevering garandeert de historiciteit van die wonderen, en die historiciteit van de wonderen garandeert weer de goddelijke autoriteit van Christus' onderricht. De christelijke waarheid hangt dus af van de betrouwbaarheid der traditie en de autoriteit van Christus, niet van de *ratio*. Op dit punt behoort Grotius tot een dan reeds voorbijgaande tijd. Met de bewijskracht van wonderen en van Jezus' opstanding is het met Spinoza en de Engelse deïsten binnen een eeuw gedaan. Niet dat daarmee principieel de waarheid der christelijke religie was aangetast, maar wel was aan Grotius' bewijs van die waarheid de doeltreffendheid ontnomen.

Iemand zal nu wellicht vragen: waarom moeten er nu met zoveel moeite en kosten nieuwe *edities* van De Groot worden gemaakt? Kunnen we niet volstaan met een fotomechanische herdruk? Het antwoord moet zijn: een gedecideerd "neen." De zeventiende-eeuwse editie van Grotius' *Opera theologica* was toenmaals een

mooie prestatie, maar is nu onvoldoende. Ze bevat geen enkele historische introductie bij enig werk. Ze vermeldt bij de meeste werken niet eens de datum van ontstaan. Maar het ergste is, dat de oude edities geen inzicht bieden in de betrouwbaarheid van de afgedrukte tekstvorm. Wat nodig is, is vaststelling van een gezuiverde, autoritatieve, door Grotius bedoelde tekst. Daartoe moeten alle autoritatieve getuigen van de tekst van elk individueel werk, handgeschreven en gedrukt, vergeleken worden. En behalve dat de tekst definitief en zuiver moet worden vastgesteld, moet de variatie die de tekst in opeenvolgende edities heeft ondergaan, geregistreerd worden, zodat die voortaan onder controle kan worden gehouden.

Is het dan zo erg, dat de zeventiende-eeuwse tekst van Grotius niet behoorlijk is vastgesteld? Ja, dat is erg. Laat ik u een voorbeeld geven. In een commentaar op een passage bij Paulus (Philemon 15) stelt Grotius, dat wat een koning zich mag permitteren tegenover onderdanen (met name het eisen van gehoorzaamheid en straf), een heer mag tegenover slaven; koning en heer mogen dezelfde soort dingen, vergelijkbare dingen: *paria*. Grotius onderbouwt deze zienswijze met een citaat uit Seneca. Dit citaat echter blijkt juist het tegenovergestelde te zeggen: koning en heer mogen "verschillende dingen", *varia*. Het betoog van Grotius wordt door het citaat niet gesteund, maar juist diametraal weersproken. Totdat men er na veel zoeken achter komt, dat het woord *varia* in alle afzonderlijke edities van De Groot's *Annotationes*, van de eerste tot en met de laatste, een ordinaire schrijf- of zetfout is: men moet in plaats van *varia* lezen: *paria*, en dan pas klopt het betoog. U ziet hoe één letter de wereld verschil kan maken. En dat soort fouten moet nu eindelijk geëlimineerd worden.

Ik heb u zojuist drie redenen genoemd, waarom de theologische werken van De Groot kritisch heruitgegeven moeten worden; ik recapituleer: (1) omdat De Groot ons getuige doet zijn van een belangrijke periode van overgang; (2) omdat De Groot zelf participant was in die verandering, dus een eerste-klas informant; (3) omdat De Groot's werk heeft bijgedragen tot wat als vooruitgang kan worden beschouwd in de wetenschap.

Een andere vraag is, of het ook een *genoegen* is De Groot's theologische werk te lezen. Het antwoord hierop kan een ongereserveerd "ja" zijn. Laat ik ook hiervoor drie redenen aanvoeren.

Ten eerste blinken deze werken van Grotius uit door hun glasheldere compositie en orde, en door hun helder Latijn. Men vergelijk eens een werk van zijn tijdgenoot Salmasius, die werkelijk geen vijf minuten zijn gedachten bij zijn onderwerp kan houden, en con-

stant op zijwegen terecht komt en op zijwegen van zijwegen, zodat men zijn spoor na twee bladzijden volkomen bijster is en vertwijfeld zijn boek in een hoek gooit.

Men vergelijke het maniëristische, gezocht mooie Latijn van Daniël Heinsius, met zijn ingewikkelde, onnodig lange zinnen.

Pas dan zal men de rust en orde, de nuchterheid en klaarheid van Grotius' stijl, op waarde kunnen schatten.

Ten tweede, er is iets verheffends, iets waarlijk schoons, in de kinderlijke naïviteit en het optimisme waarmee De Groot keer op keer de eenwording der christenheid aan de orde stelt. Stelt u zich voor: alles wat De Groot van 1611 tot 1627 geschreven had om toenadering en verdraagzaamheid tussen alleen maar protestanten te bewerken, had geen enkel dan negatief resultaat afgeworpen. Maar onverdroten begint De Groot vanaf 1640 met een nieuwe reeks werken, waarin nu ook de vereniging met de Roomse kerk en zelfs de Griekse kerk op het programma wordt genomen. En toch mag men daarover niet cynisch of laatsdunkend doen. Want De Groot put zich uit in de zorgvuldige bespreking van onderdelen van de leer van elk der kerken die correctie behoeven, afgeschaft moeten worden of door andere kerken geaccepteerd. Het is alles uitermate geleerd, deskundig, goed doordacht en onderbouwd. De Groots optimisme is nog verbazender als men ziet hoeveel somberheid en onredelijk gejeremieer in dezelfde tijd veel van zijn brieven bevatten. Naar mijn gevoelen hebben de irenistische pleidooien in de theologische werken van De Groot in hun idealisme iets heel sereens, iets etherisch, iets van ongeschonden wijding, en daarom iets ontroerends.

En ten derde, De Groot kan ook gewoon goed schrijven. Ik lees u een passage voor uit het slot van een polemisch werk tegen Rivet, uit 1642. Het werk draagt de prozaïsche, inderdaad treurig makende titel "Opmerkingen over de opmerkingen van Rivet." Maar oordeelt u zelf, of wie als volgt schrijft verdient gelezen en heruitgegeven te worden. En mocht u een zweem van retoriek ontwaren, veroordeel het niet als onwaarachtig, want retoriek was een deel van het wezen van De Groots generatie. Misschien is het pose, maar de pose is nieuwe natuur. Ik vertaal:

"De vrede heb ik altijd lief gehad
en heb ik ook nu lief.
Die te bewerken,
daarop richt ik mijn inspanning,
in mijn ambt en persoonlijk,

om vrede te bewerken
eerst tussen de staten die Christus belijden,
dan in de Kerk,
waarvan Christus wilde dat ze één was ...

Vrede echter kan,
ook als ze eenmaal bereikt is,
niet bewaard blijven
zonder de handhaving van orde.

Daarom hecht ik ook aan die orde
die in de langdurige praktijk
van voorbije eeuwen beproefd
haar waarde bewezen heeft.
Wie aan deze vrede, waarheid en orde hechten,
zullen onvermijdelijk de haat oplopen
van hen die behagen scheppen
in strijd en tweedracht.
En zulke mensen kent deze tijd in overvloed.

Maar dat zulke vijanden van de vrede
zich tegen mij
en mijn streven naar vrede
zouden verheffen,
dat heb ik voorzien.
En ik verdraag het zonder moeite.

Ik troost mij met het besef,
dat ik een hoog doel voor ogen heb,
en dat ik tot bevordering daarvan
heb bijgedragen, wat mij,
naar de mate van mijn verstand en belezenheid,
het beste leek,
rekening houdend ook
met de tijden waarin wij leven.”

Ik dank u voor uw aandacht.